

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2021 - Sayı / Issue: 51
Sayfa/Page: 481-506
ISSN: 1302-6879

II. Abdülhamid Döneminde (1876-1909) Ekonomik Sebeplerden Dolayı Meydana Gelen Dış Göçler* *International Migrations that Occur due to the Economic Reasons (1876-1909) in the Period of Abdulhamid II*

• Uğur BOZKURT*

*Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van / Türkiye.
Res. Assist., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of History, Van / Turkey.
ugurbozkurt@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8698-8368

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
28/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
20/11/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
31/03/2021

Atrf: Bozkurt, U. (2021). II. Abdülhamid Döneminde (1876-1909) Ekonomik Sebeplerden Dolayı Meydana Gelen Dış Göçler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 481-506

Citation: Bozkurt, U. (2021). International Migrations that Occur due to the Economic Reasons (1876-1909) in the Period of Abdulhamid II. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 51, 481-506

Öz

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı ekonomisi birçok sebepten dolayı olumsuz yönde etkilendi. Rusya ile yapılan savaşın getirmiş olduğu bütçe açığının yanı sıra ortaya çıkan göç hareketleri kısa sürede ekonominin zarar görmesine sebep oldu. Başta Rusya olmak üzere dış devletlerin Osmanlı toplumundaki nitelikli nüfusla yakından ilgilenmeleri ve içerideki ekonomik sorunlar dış göçleri tetikledi. Özellikle Ermenilerin yoğun olarak dışarıya göçüne tanık olduğumuz bu dönemde vergi yükümlülüklerini yerine getiremeyen kişilerin göç etmesine izin verilmedi. Mali sorumluluklardan ya da izin belgesini almaktan kurtulmak isteyen Gayrimüslim nüfustan bazı kişiler illegal yollardan göç etti. Nitelikli nüfusunu kaybetmek istemeyen Rusya, toplumsal olarak düzenlemeler yaparak işine yarayacak kişileri meskûn hale getirirken niteliksiz nüfusun da Osmanlı topraklarına göç etmesini teşvik etmekteydi. Loris-Melikov ve Dundukov Korsakov, Osmanlı topraklarından gelen göçmenleri iskân ettirmeye çalışırken İngilizler de elçilikleri vasıtasıyla göç hareketlerine müdahil oldu. Osmanlı'nın istihdam alanı oluşturamadığı Harput, Şam, Lübnan ve Suriye gibi bölgelerden birçok Gayrimüslim nüfus dışarıya göç etti. Aynı zamanda göçmenler arasında beklentilerine karşılık bulamadığı için memleketlerine geri dönenler oldu. Osmanlı, göçmenleri niteliklerine göre iskân ettirmeye çalışarak ekonomiye yük olmalarının önüne geçmeye çalıştı. Ancak savaşların ve nüfus hareketlerinin yoğunluk kazandığı bu dönemde ekonomik sorunların önüne geçmek kolay olmadı.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Osmanlı ekonomisi, göç, Rusya, Ermeniler.

*Bu makale yazarın, "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Göç Hareketlerinin İktisadî Hayata Yansımaları" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

The Ottoman economy during the Abdülhamid II period was negatively affected for many reasons. Along with the budget deficit brought by the war with Russia, emerging migration movements caused the economy to be damaged in a short time. Foreign governments, especially Russia, were closely interested in the qualified population in the Ottoman society and the economic problems inside triggered foreign migration. Especially during this period when we witnessed the immigration of Armenians extensively, people who could not fulfill their tax obligations were not allowed to migrate. Some people from the non-Muslim population migrated illegally, who wanted to get rid of financial responsibilities or obtaining a permit. Russia, which did not want to lose its skilled population, encouraged the migration of the unqualified population to the Ottoman lands while placing the people who would benefit them by making social arrangements. While Loris-Melikov and Dundukov Korsakov attempted to settle immigrants from the Ottoman lands, the British intervened in the immigration movements through their embassies. Many non-Muslim populations emigrated from regions such as Harput, Damascus, Lebanon and Syria, where the Ottomans could not create employment. At the same time, among the immigrants, there were some who returned to their countries because they could not find their expectations. Ottoman immigrants tried to prevent their burden on the economy by trying to settle them according to their qualifications. However, in this period when wars and population movements intensified, it was not easy to prevent economic problems.

Keywords: Abdülhamid II, Ottoman economy, immigration, Russia, Armenians.

Giriş

Göç, insanların, sosyal, ekonomik, siyasi ya da doğal nedenlerle coğrafi olarak yer değiştirmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Göç tanımı içinde gönüllü/zorunlu, geçici/sürekli, iç/dış, bireysel/kitlesele vb. şekilde göç etme biçimleri bulunmaktadır (Adıgüzel, 2018: 3). İnsanların göç etme sebepleri çoğu zaman değişkenlik göstermekle beraber iki faktörü göz önünde bulundurmak gerekmektedir. İtici ve çekici sebepler olarak tanımlayabileceğimiz bu faktörlerde göçün, göçmen gönderen memleketteki değişikliklerden mi yoksa göçmen çeken yerdeki değişikliklerden mi kaynaklandığına bakmakta fayda vardır. Göçmeni bu faktörlerden hangisinin daha fazla etkilediği hususu bize göçün sebeplerini anlamamıza imkân vermektedir (Saydam, 1997: 5). Bu bağlamda temel ihtiyaçlarını karşılamada zorluk çekenler ya da daha fazla gelir elde etmek isteyenler ekonomik sebeplerden dolayı göç etmişlerdir. Göçlerin tarih boyunca ana nedeni ekonomik olarak görülmesinin yanı sıra XIX. yüzyılda meydana gelen göçlerin ikinci ana nedeni din ve milliyet ayrımlarıdır (Karpas, 2017: 76-77). Bu tür göçlerde Türk-Müslüman nüfus

çoğunlukta olmakla beraber Rusya ile Osmanlı arasındaki savaşlardan kaynaklı kitlesel göçler meydana gelmiştir (Akyüz, 2008: 38). Ekonomik, siyasi ve kültürel nedenlere dayanan ana göçler ikinci ve üçüncü derecede başka tür göçlere de neden olmuştur (Karpat, 2017: 79).

Rusya, Kırım'ın stratejik ve ekonomik öneminden dolayı 1783'te bölgeyi ilhak etmiş ve birçok Kırım Tatarlarının Osmanlı topraklarına göç etmesine neden olmuştur (Yakut, 2015: 121). 1826'da İran ile giriştiği mücadeleyi 1828'de Türkmençay Antlaşması'yla neticelendirdikten hemen sonra Osmanlı ile savaşa girmiş ve 1829'da Edirne Antlaşması'nı imzalamıştı. Rusya bu anlaşmalarla hem toprak elde etmiş hem de Gayrimüslim nüfusun kendi topraklarına göç edebilmesinin önünü açmıştı. Revan ve Nahcivan bölgelerinde kendi kontrolü altında Ermeni Vilayeti kurmayı planlamıştı (Beydili, 1988: 365, 366). Rusya, daha çok kalifiye kişilerin Müslümanlardan boşalan bölgelere yerleşmesini amaçlamıştı. Aynı zamanda Rusya, bölgede bulunan Müslüman nüfusun başka bölgelere göç etmesini istemişti (Özcan, 2011: 197).

Edirne Antlaşması'nın maddelerinden de destek alan Rusya, göç süreci ve sonrası için talimatname hazırladı. Rus ordusunda görevli Mareşal Paskyeviç tarafından oluşturulan 10 maddelik talimatnamenin yürütme işlemleri için Albay Lazarev¹ görevlendirildi. Talimatnamenin 4. ve 5. maddeleri konumuz bakımından oldukça önemlidir. Bu maddelere göre; Hristiyanlardan ticaret ile uğraşanların göç etmeleri durumunda ekonomik faaliyetlerde bulunmaları için şehir merkezlerine iskân ettirilecekleri ve kendilerine Rus tacirleriyle aynı haklara sahip olacakları garantisi verilecekti. Tarım ile uğraşan kişilere de arazi verilecek ve Rusya'da devlete ödenen vergilerden 6 yıl, mahalli resimlerden ise 3 yıl muaf tutulacaklardı. Aynı zamanda göç etmek isteyenler defterlere kaydedilecek, muhtaç olanlara yardım edilerek masrafları kayıt altına alınacaktı (Beydili, 1988: 369-370).

Rusya'nın yapmış olduğu vaatleri duyan Ermeniler göç etme kararı almada kuşku duymamıştı. Talimatnamenin yayımlanmasından hemen sonra Erzurum merkezinden 2.372 hane, köylerden 1.139 hane, Pasin kazasından 561 hane, Hınıs kazasından 468 hane, Tercan kazasından 33 hane, Bayburt kazasından 40 hane ve Tortum kazasından da 117 hane olmak üzere toplam 4.730 hane Rusya'ya göç etmişti

¹ Lazarev Rusya'nın Ermeni politikasında danışmanlık yapmakla görevlendirilmiş Ermeni bir aileye mensuptur. Lazarev ailesi Çar Petro zamanında İran'dan Rusya'ya göç etmiş bir ailedir. Bu aileye mensup kişiler tercüman ve danışmanlık görevlerinde bulunmuşlardır. 1816 Moskova'da kurulan "Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü" Lazarev ailesinin desteğiyle kurulmuştur (Kılıç, 2003: 70-71).

(Özcan, 2011: 198-199). Böylece Rusya daha önce işgal etmiş olduğu topraklarda güvencileceği kişileri iskân ettirmiş ve nitelik bakımından önemli insan kaynağını da sağlamıştı. Aynı zamanda yapılan bu göçler günümüzdeki Ermeni Devleti'nin oluşmasına temel oluşturmuştu².

Rusya, Türk-İslam ya da Osmanlı'ya bağlı olan Müslüman kitleleri imha maksadıyla politikalar düzenlemişti (Saydam, 1997: 63). Bundan dolayı Kafkasya'daki Müslüman halk tarafından Rusya'ya karşı savaş başlatılmıştı. Şeyh Mansur liderliğinde başlayan Müridizm hareketi 1791'de onun tutsak edilmesine kadar 5 yıl boyunca Kafkasya'ya yayılmıştı. Bu hareket 40 yıl sonra Gazi Muhammed (Gazi Molla) 1830-1832, İmam Hamza 1832-1834 ve Şeyh Şamil 1834-1859 dönemlerinde devam etmişti (Özbay, 1998: 402).

Rusya, Kafkasya üzerindeki siyasi emellerini gerçekleştirmek için bölgeyi hâkimiyeti altına almaya çalışmıştı. Bölgeye göndermiş olduğu General Glazenap, General Bulgakov, Korgeneral Rtishchev, Korgeneral A. P. Yermelov, Korgeneral F. F. Paskevich, General Fyodor Bekovich Cherkassky gibi komutanları aracılığıyla önce sertleşen daha sonra ılımlı hale gelen bir takım askeri faaliyetlerde bulunmuştu (Кумыков, 2001: 11, 12). Aynı zamanda Çar II. Aleksandr (1855-1881) bir dizi reform başlatarak Kafkasya toplumunun sosyo-ekonomik düzeninde köklü değişiklikler gerçekleştirmişti. 1865'teki yeniden yerleşim reformu ve 1867'deki köylü ve toprak reformu ile Kafkasya'da; yeni yerleşim yerlerinin açılması, Anadolu'ya yapılan göçler ve başka bölgeden gelen halkların yeni bölgelere yerleştirilme süreciyle beraber Kafkasya toplumunun etnik yapısı ortaya çıkmıştı (Волкова, 1974: 212-213).

Osmanlı da dışarıya göç eden nitelikli insan unsurunu kazanmak istemişti. Osmanlı'nın 1839'da yayınladığı Tanzimat Fermanı ile Gayrimüslimlerin can, mal ve namus güvenliği sağlaması üzerine Rusya'nın politikalarını beğenmeyen Ermeniler, Osmanlı topraklarına geri dönmeye başlamıştı. Bu konuda Tarih-i Lütü'î'de verilen bilgilere göre; "*Erzurum'un tahliyesinde Rusya memaliğine nakil eden reayanın miktarı ol vakit tahrir olunan defter mucebince*

² Rusya'nın Kafkasya üzerindeki politikaları ve elde ettiği başarılar İngilizleri tedirgin etmişti. Bunun sebebi Rusya'nın Hindistan'a kadar uzanan ticaret yoluna hâkim olmasıyla İngilizlerin sömürge yollarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmasıydı. Bu dönemde İstanbul'da görev yapan İngiliz sefirleri Ponsonby (1833-1841) ve Stratford Canning (1842-1858) Rusya'nın politikalarına karşı hareket edilmesi düşüncesindeydi. Rusya'nın başarılarını bertaraf etmek amacıyla güvendikleri kişileri bölgeye sevk eden İngilizler, Trabzon-Erzurum-Tebriz hattının güvenliği için de Trabzon'da konsolosluk teşkil ettiler (Saydam, 1997: 45-46). Böylece İngilizler bölge ile irtibat halinde olup gerekli tedbirleri alabilecekti.

4.230 hane olup 454 haneyi kendileri satmışlardır. Kusur yine hal üzere Türk ile savaşmışlardır. Beruce muharrer Bulgaristan reayasından hayli kesen tav'an ve kerhen Rusya memalikine gitmişler. İş gittikleri yerde vatanlarındaki huzur ve asayiş göremediklerinden takım takım avdetle vatanlarına kavuşmaya can atmaya başlamışlar idi”(Lütfi, 1874: 126-127) ifadelerinden giden kişilerin tekrar Osmanlı topraklarına geldikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı'nın nüfus ve iskân politikası esasında, sistemin ihtiyacı olan nitelikli insanların gerekli yerde gerekli miktarda bulunmasıydı. Bu politika ilk dönemlerde herhangi bir sosyal grup tercihinin dayalı olamamakla birlikte mevcut yapıda tüm grupların yer alması amaç edinildi (Çelik, 1999: 70). Ancak XIX. yüzyılda Osmanlı Rus savaşları bir nüfus savaşı şeklinde olmakla beraber Osmanlı'nın herhangi bir cephede almış olduğu mağlubiyet Osmanlı'ya sığınan Müslüman nüfusun artmasına neden oldu (Dündar, 2008: 44-45). Bu durum Osmanlı'nın nüfus ve iskân politikasında değişiklik meydana getirerek etnik unsurları ön plana çıkardı. Özellikle II. Abdülhamid her ne kadar etnik milliyetçiliğe karşı olsa da, Müslüman göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelmelerini teşvik etti. Göçmenlere para yardımı yaptığı gibi onlar adına kanun çıkardı ve eski Muhacir Komisyonu'nu tekrar örgütleyerek başına geçti (Karpas, 2017: 57). Aynı zamanda II. Abdülhamid dönemi Berlin Antlaşması'yla kurulan yeni düzenin muhafaza edilmeye çalışıldığı ancak birçok siyasi ve toplumsal olayın meydana geldiği bir dönem oldu. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı esnasında göç edenler geride bıraktıkları mal varlıklarını düşünürken savaş zamanında göç etmeye muktedir olamayanlar daha sonraki süreçte göç etme konusunda kararsızlık yaşamaktaydı (Kodaman-İpek, 2000: 377). Bu durumda aşağıda ifade edeceğimiz gibi Osmanlı'nın iktisadi yapısında sorunlar yaşamasına neden olmaktadır.

Osmanlı iktisadiyatı ağırlıklı olarak tarım ekonomisine dayanmakta ve tarımsal faaliyetler sayesinde elde edilen vergiler hazinenin temel gelirini oluşturmaktaydı. Sanayinin de temelini oluşturan tarımsal faaliyetler klasik üretim metodu ile gerçekleştirildi (Çelik, 1999: 53). Ancak Osmanlı iktisadiyatı XIX. yüzyılda özellikle Batı Anadolu'da yaşanan siyasi ve sosyal olaylardan olumsuz etkilendi. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden II. Abdülhamid'in tahtta bulunduğu döneme kadar Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları yaklaşık 600.000 kilometrekareden 170.000 kilometrekareye düşmekle beraber, nüfusu da 20.000 milyondan 4,5 milyona geriledi. Bundan dolayı Osmanlı hem Avrupa'daki en verimli topraklarının çoğunu kaybetti hem de kalifiye nüfusunun %75'inden fazlasını yitirdi (Kale, 2015: 157).

II. Abdülhamid döneminde yaşanan siyasi ve sosyal sorunlar bozuk olan ekonominin daha kötü hale gelmesine neden olmuştu. 2.007.096 bin kuruş gelire karşılık 4.268.324 bin kuruş gider olmasından dolayı bütçe açığı 2.621.227 bin kuruş olarak hesaplanmıştı. 1879-1880 yılları arasında ise Osmanlı'nın geliri 1.428.582 bin kuruş olmasına karşın gideri 1.523.660 bin kuruştu. Bütçe açığının -95.078 bin kuruş olarak hesaplandığı bu dönemin mali tablosu daha sonraki yıllarda da devam etmişti. 1881-1882 yılları arasında bütçe açığı daha fazla olmakla beraber açık 1.162.600 bin kuruş olarak hesaplanmıştı. Kurulan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi³ dış borçlanmalardan kaynaklanan sıkıntıları gidermeye çalışmıştı. Bütçe açığı böylece azalmış ancak 1877-1878'den önce sahip olunan gelir seviyesine 1905-1906 yılları arasında ulaşılmıştı (Güran, 2017: 399-401). Osmanlı Devleti bir taraftan mali sıkıntılarla uğraşırken dış devletlerin Osmanlı toplumundaki nitelikli insanları kendi topraklarına göçlerini teşvik etmeleri ekonomik sebepli dış göçleri hızlandırmıştı. Özellikle ekonomisi tarıma ve insan gücüne dayalı olan Osmanlı için hem iç hem de dış göçler oldukça önemli olmakla beraber göçlerin plansız yapılması ekonomide ani dalgalanmaların yaşanmasına neden olmuştu.

1. Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Yaşanan Malî Sorunlar

Osmanlı Devleti hem göç alan hem de dışarıya göç veren bir devlet konumunda olmasının yanı sıra dini ve ekonomik sebeplerden dolayı birçok göç hareketleriyle karşı karşıya kalmıştı. Özellikle Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen bazı göçmenler refah seviyelerini yükseltecek bir yaşam beklentisi içerisine girmiş ancak beklentileri karşılanmayan göçmenler geldikleri bölgelere geri dönmek istemişlerdi. Bu bağlamda 1860-1866 yılları arasında 4.500 Çerkez ve 2.500 Nogay, Kafkasya'ya geri dönmüştü. 1871'de aynı şekilde 1.500 Çeçen Kafkasya'ya geri dönmüş ve geri dönmek isteyen diğer kişiler

³ Osmanlı Devleti'nin 1881 tarihine kadar almış olduğu borç miktarı 141.505.309 liraydı. Borcunu ödeyemeyen Osmanlı Devleti, dış borçlarını ödemek amacıyla Avrupalı alacaklarında bulunduğu ve Şura-yı Devlet Reisi Server Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurdu. 13 Eylül 1881'de başlayan komisyon görüşmeleri neticesinde 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881) tarihinde bir kararname ilan edildi. Hükümetin nizamname dediği bu kararname mali çevrelerce Muharrem Karamamesi adını aldı. Kararnameye göre alacakların menfaatini korumak ve borçların ödenmesini planlı bir şekilde yapmak için İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, İtalya, Hollanda ve Osmanlı gibi devletleri temsilen birer üyesinin bulunduğu Düyûn-ı Umûmiyye -i Osmanıyye İdare Meclisi veya kısaca Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi adı verilen meclis kuruldu. (Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, 1994: 59-60).

dilekçeyle talepte bulunmuşlardı. Dönerlerin yerleştirilmesi ile ilgili sorunlar ortaya çıkmakla beraber yasak olmasına rağmen bir takım sınır ihlalleri görölmüştü (Болкова, 1974: 222-223). Bu tür geri dönüşlerden dolayı yapılan masrafların karşılık bulmaması ve toplumsal sorunların ortaya çıkması daha sonraki dönemlerde hem Rusya'yı hem de Osmanlı'yı olumsuz yönde etkilemişti. Bazı tahminlere göre Kırım Savaşı'nı izleyen sekiz yıl içinde Kırım ve Kafkasya'dan 900.000 kişi Osmanlı topraklarına göç etti. Gelen göçmenlerin çoğu Müslüman olmakla beraber aralarında Yahudiler de bulunmaktaydı. Bu kişilerin iskân ve iaşe işlemlerinde sorunlar çıkmaktaydı (Kasaba, 2012: 136).

Osmanlı özellikle savaş dönemlerinde gelen göçmenlere iskân ve iaşe temini noktasında sorunlar yaşamaktaydı. II. Abdülhamid döneminin en önemli siyasi olaylarından biri olan 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, Osmanlı'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Osmanlı'nın almış olduğu yenilgiyle beraber birçok bölgede göç hareketleri yaşanmıştı. Bu dönemde daha çok Osmanlı topraklarına göç hareketleri görünmesinin yanı sıra Rusya'ya kaçan bazı Ermeniler Rus pasaportuyla Osmanlı topraklarına geri dönmüştü. Rusya siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı işine yarayacak kişilerin göçünü teşvik ederken ekonomik faaliyetlerde etkin olmayan ve yoksul olanların Osmanlı topraklarına göç etmesini istemişti (McCarthy, 2018: 134).

Osmanlı topraklarına göç eden Müslümanlar ile meskûn olan Gayrimüslimler arasında herhangi bir sorun çıkmaması için bazı tedbirler alındı. Bunun için Adana'ya bağlı Hain kasabasında meskûn 200 hane Gayrimüslim, Sivas'ın Aziziye kasabasına göç ettirildi. Göçmenlerin iskân işlemleri yapılırken mali konuda yardıma muhtaç olanlara dükkân, arazi vb. konularda yardım yapıldı. Bunun yanı sıra bölgeye iskân ettirilen Çerkezler ile Gayrimüslimler arasında sorun çıkmaması için gereken tedbirlerin alınması hususunda uyarılar yapıldı. Burada bulunan halkın ibadet ve eğitimlerini gerçekleştirmeleri için de cami, kilise ve okul yapılması istendi (BOA, şD. 2885/18, H. 19-01-1293 (1876): 4, 5). Göröldüğü üzere hükümet göçmenlerin mali sorunlarına çözümler üretirken onların eğitim ve dini hususlarda ihtiyaçlarını karşılamalarına da yardımcı olmaktaydı.

Dışarıdan göç edenlerin iskân faaliyetleri daha tamamlanmadan içerde meydana gelen göçler, düzensizliği daha çok arttırdığı gibi ekonomik istikrarsızlığa da sebep oluyordu. 1879'da kıtlıktan dolayı o dönemde Aydın'ın Tire kazasına gelen 280 küsur muhacir için, ancak vakıflar gelir sağlayabilirdi. Masraf miktarı 20 bin 774 kuruş olunca artan masrafların nereden karşılanacağı ile ilgili finansman arayışı içine girildi (BOA. şD. 1378/9. H. 18-08-1296 (1879): 1-4). Bunun yanı sıra 1886'da Ankara'dan İstanbul'a kıtlık sebebiyle hicret eden kişilere

yardım yapılması hususu gündeme gelmişti. Ancak göç etmenin yasak olduğu bildirilerek göç etmelerine izin verilmemişti (BOA, DH. MKT. 1434/6, H. 02-11-1304 (1886): 1). Osmanlı göç etmeye yasak koyarak olumsuz durumu yerinde çözmeye çalışmak istemesine karşın bunun önüne geçememişti. Çünkü kıtıktan dolayı geçimini sağlayamayan kişiler başka yerlere göç ederek en azından temel ihtiyaçlarını karşılamak istemişlerdi. Bu dönemde Ankara ve Konya gibi su sıkıntısının olduğu bölgelerden suyun ve toprak veriminin bol olduğu Ege bölgesine göçler yoğunlaştı. Yasağa rağmen göç edenlerin iskân edilmemesi için Karesi vilayeti ikaz edilmişti (BOA, DH. MKT. 1449/8, H. 02-01-1305 (1887):1; BOA, DH. MKT. 1449/104, H. 04-01-1305. (1887):1). Aynı zamanda Hakkâri’de yaşanan zahire kıtlığı sebebiyle göç etmek zorunda kalan halkın göç etmesinin engellenmesi için ihtiyaç olan 100.000 kuruş değerinde zahirenin borç olarak verilmesi talep edilmişti (BOA, Y.PRK. A. 5/1, H. 11-10-1305 (1887): 1).

Osmanlı Devleti için hazineye yük olmadan göçmenlerin geçimini sağlaması önemli olmakla beraber onların hazineye katkı sağlamaları amaçlanmıştı. Ayrıca bu kişilerin yerlerini terk etme endişesini taşıyan Osmanlı, ekonomide istikrarı sağlamak istemişti. 1889’da Amasya’ya bağlı Hamalı karyesine yerleştirilen Çerkezler kendilerine zirai faaliyetlerde bulunabilecekleri uygun arazinin verilmediği yönünde şikâyetinde bulunmuştu. Uygun arazi yokluğundan dolayı 6 hanenin göç edeceği ve masrafların karşılanması gerektiği talep edilmişti (BOA, DH. MKT. 1663/92, H. 08-02-1307 (1889): 1). Göçmenlerin ilk iskân edildikleri bölgelerden başka bölgelere göç etmek istemeleri toplumsal sıkıntıları ortaya çıkarmakla beraber hazinenin masraflarını iki katına çıkarmaya sebep olmuştu. Ayrıca 1899’da Maden sancağına bağlı Eğil kazasında 150 Hristiyan hane geçim sıkıntısı bahanesiyle Diyarbakır’a göç etmek istemişlerdi. Osmanlı, göç etme sebebi olarak öne sürülen gerekçenin doğru olmama ihtimali üzerinde durmuştu. Bundan dolayı Osmanlı, bağcılık mevsiminde Gayrimüslimlerin bağ ve bahçelerini bırakıp gitmelerinin altında yatan sebebin araştırılmasını istemişti. Ayrıca Ermenilerin kendi bağlarının imarlarını gerçekleştirmesinin daha doğru olacağını bildirmişti (BOA, HR. SFR. 3. 484/30, M-29-04-1899: 2). Osmanlı ekonomik sebepleri bahane ederek meydana gelen göçlerin sebebini araştırarak bağ ve bahçe konusunda deneyimli olan kişilerin göç etmesini istememişti. Aynı zamanda iç ve dış göçlerin kontrol altına alınmasında nüfustaki dengenin korunması itibarıyla de dikkat edilmişti.

Osmanlılar ilk dönemlerde gelen göçmenlerin niteliklerine göre iskân ve istihdam edilmesi konusunda sıkıntı yaşamışlardır. Plansızlık yüzünden sevk ve iskânların zamanında yapılamaması, olumsuz koşullardan dolayı birçok sorun yaşanmasına neden olmuştu (Saydam, 1997: 110). Ancak daha sonra ki süreçte bu hususlarda iyileştirme yapılma yoluna gidilmişti. 1893'te Erzurum ve Gümüşhane'den Trabzon vilayetine göç edenler arasında kalifiye olanlara iş bulunması ve muhtaç olanlara yardım edilmesi tavsiye edilmişti (BOA, BEO, 315/23602, H. 13-05-1311 (1893): 1). Böylece göçmenlerin niteliklerine göre daha uygun yerlerde iskân ve istihdam edilmeleri planlanmıştı. Ancak bu dönemde beklentilerine karşılık bulamayan bazı göçmenler memleketlerine geri dönmeye başlamıştı.

Trabzon Rus Elçiliği tarafından ifade edildiğine göre; 50 Tatar göçmene Osmanlı tarafından uygun arazi tahsis edilmediğinden ve barınma ihtiyaçları konusunda verilen sözler yerine getirilmediğinden 1901'de göçmenler elçiliğe dilekçe yazmıştı. Konsolosluğun beyanına göre; *“Bütün dilekçe sahiplerinin Rus pasaportlarına sahip olduğunu dikkate alarak dilekçelerini reddetme hakkına cesaret edemedim ve onları buradan 24 Eylül'de yola çıkan Rus vapuru “Azov” ile birlikte Batum'a gönderdim. Son Avusturya gemisiyle gelen Çerkezlerden 103 kişiden 50 kişi eşit suretle memleketlerine dönmek üzere sağlam kararlılıklarını artık bildirdiler ve benden ilk Rus vapuruyla Batum'a ücretsiz ya da düşük bir tarifeyle gönderilmeleri konusunda yardımcı olmamı istediler”*(АВПРИ, Ф. 180, ПОСОЛЬСТВО В КОНСТАНТИНОПОЛЬ, О. 517/2, Д. 5084, Г. 1891-1913: 142). Rus elçiliği göçmenlerin Rus pasaportu kullandıkları ve mali konuda sorun yaşadıklarından dolayı Batum'a gönderildiğini yazmıştı. Bu hususta Osmanlı hükümetinin herhangi bir vaatte bulunup bulunmadığını bilmiyoruz ama gelen göçmenlerin umduklarını bulamadıkları anlaşılmaktadır. Ancak gelen binlerce göçmenden az sayıda kişinin talepte bulunması herhalde göçmenlerin hepsinin sorun yaşadığı anlamına gelmemektedir. Ayrıca Şam'daki Rus Elçiliği'nin verdiği bilgilere göre; 27 Eylül-7 Kasım 1901 tarihleri arasında geri gönderilen göçmenler; Bakü, Yelizavetpol ve Tiflis vilayetlerinden 23 Tatar, Dağıstan, Terek ve Kuban Bölgesi'nden 12 Çerkez toplam 35 kişiydi (АВПРИ, Ф. 180 ПОСОЛЬСТВО В КОНСТАНТИНОПОЛЕ, О. 517/2, Д. 5084, Г. 1891-1913: 143, 144).

Osmanlı Devleti, göçmenlerin iskân ettirilip ekonomik faaliyetlerde bulunmaları için çalışırken, elindeki insan kaynağını kaybeden Rusya ise göçmenlerin geri dönmesini ummaktaydı. Durumu iç politika açısından değerlendiren Rusya, eskiden beri Kazan, Volga, Orenburg Tatarlarıyla, Kazaklar ve Başkıryalıların sadık ve sakin bir

nüfusa sahip olduğunu, bunların bölgeyi terk etmesiyle refah seviyesinin düşeceğini ifade etmekteydi. Ayrıca istikrarlı bir toplum yapısına da sahip olan bu kişilerin yerine eşek ve deve yetiştiriciliği yapan Müslümanların iskân ettirilmesinin zor olacağı görüşündeydi (РГИА, Ф. 573, О. 12, Д. 13390, 1901: 9). Rusya, mali açıdan kalifiye olduğunu düşündüğü nüfusu kaybetmemek için tedbir alınması gerektiği bilincindeydi. Bunun için Orta Asya ve Hindistan Müslümanlarının inançlarına saygı duyulmalı ve onların ibadetlerini özgür bir şekilde yapmaları sağlanmalıydı (РГИА, Ф. 573, О. 12, Д. 13390, 1901: 9). Böylece dinini özgürce yaşayan kişilerin Osmanlı topraklarına göç etmesini gerektirecek bir durum kalmayacak ve istikrarlı bir toplumsal yapının oluşması sağlanacaktı.

Rusya, Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan dış göçlerin sebeplerini araştırmaktaydı. Aynı zamanda konsoloslukları aracılığıyla Osmanlı topraklarından başka bölgelere yapılan göçlerin sebepleri konusunda fikir sahibi olmaya çalışmaktaydı. Bu bağlamda Şam Rus Elçiliği'nin 19 Aralık 1899 tarihli ve 276 sayılı raporunda verilen bilgilere göre; Kolej Meclisi Üyesi⁴ olan Belyaev, Suriye ve Lübnan Gayrimüslimlerinin Amerika, Avusturya ve Mısır'a göç etme sebebi ekonomik olarak görmekteydi. Şam'da fabrika sanayisinin olmayışına ve elde edilen gelirlerin az olduğuna da değinen Belyaev, insanların göç etme sebebini Amerika'da çalışan bir işçinin 1-2 dolar kazanmasına karşın, Şam'da iş başına 1-3 frank kazanmasındaki gelir açığına bağlamaktaydı. Ayrıca göçmen Hristiyanların bazılarının daha sonra vatanlarına geri döndüklerini ve Osmanlı'nın, Hristiyanların göç etmesini önlemediğini iddia etmekteydi. Bununla birlikte birçok Hristiyan'ın izninin çıkması için ortaya çıkan gecikmeler, masraflar ve vergi ödemelerinden kaçmak için Beyrut'tan gizlice pasaportsuz ayrıldıklarını, bunun sonucunda nüfus listelerinde kayıtlı olmaya devam ettiklerini bildirmekteydi. Ayrıca Osmanlı topraklarından dışarıya göç eden Gayrimüslimlerin nüfus listelerinden isimleri silinmediği için askeri vergi (Bedel-i Askeri) ödemek zorunda kalacakları konusunda uyarıda bulunmaktaydı (АВПРИ, Ф. 180 ПОСОЛЬСТВО В КОНСТАНТИНАПОЛЕ, О. 517/2, Д. 5084, Г. 1891-1913: 143, 144). Rapordan anlaşıldığına göre Rus elçiliği yaptığı açıklamalarla Şam'da bulunan Hristiyanların savunuculuğunu yaparken göç hareketlerinin ekonomik kaynaklı olduğunu dile getirmekteydi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Şam'da Gayrimüslim nüfusun göç etmesini teşvik ettiği görüşü dikkat çekmektedir. Bunun

⁴ Kolej Meclisi Üyesi, (Коллежский советник) 1722'de Petro tarafından getirilen sıralar tablosuna göre, Rus İmparatorluğu'nda 6. sınıftan oluşan bir sivil rütbe idi.

yanı sıra kayıt altına alınmadan göç edenlerin vergilerinin tahsil edilmesi konusunda sorun yaşandığı anlaşılmaktaydı.

Osmanlı resmi verilerine göre 1820’de %60 olan Müslüman nüfus oranı 1890’da %76’ çıkmıştı. Milyonlarca kişinin göç ettiği bu dönemde mülkiyet sorunları ortaya çıkmakla beraber 1870’lerde göçmen aile başına 100 dönüm toprak dağıtılırken 1890’da bu oran 1 dönüme düşmüştür (Dündar, 2008: 48, 49). Ancak 1890’lı yıllarda bile tarıma elverişli arazi içinde ziraat yapılan arazi oranı %53.12’yi bulmuştu. Bu dönemde yoğunlaşan göçler zirai üretim öncelikli bir yapıya geçişte önemli bir konumu oluşturmuştu (Çelik, 1999: 54-55).

2. Ekonomik Sebeplerden Dolayı Osmanlı Topraklarından Muhtelif Bölgelere Yapılan Dış Göçler

II. Abdülhamid dönemi dış göçlerde itici ve çekici faktörlerin oluşmasına neden olan devletlerin başında Rusya gelmekle beraber Amerika ve Sırbistan’da ekonomik refah elde edeceğini düşünen özellikle Gayrimüslim nüfusun göç ettiği görülmektedir. Rusya’nın göçmenlere uygulamış olduğu politikalar başta Ermeniler olmak üzere birçok Gayrimüslim nüfusun Osmanlı topraklarından ayrılmasına neden oldu. Savaş ve siyasi istikrarsızlığında etkili olduğu bu tür göçlerde devletlerin istikrar ve sükûneti sağlamak için yaptıkları politikalar göç sürecini yönetmede etkiliydi. Bu bağlamda Rusya, topraklarına göç edenlere mali anlamda yardımda bulunmaktan çekinmedi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Osmanlı topraklarından ayrılarak Erivan bölgesine giden 446 Ermeni ailesine yardımda bulunmak için Kafkas Komitesi Müdürlüğü tarafından Maliye Bakanlığı’na ekonomik yardım talep dilekçesi gönderildi. Göçmen Ermeni ailelerine Rusya’nın kamu malı olarak görülen köylerinde iyileştirme tüzüğüne göre 55, 56 ve 59. maddelerine göre 8 yıl vergi, para ve diğer mali konularda ayrıcalıklar verilmesi gerektiği bildirildi (РГИА, Ф. 565, О. 2, Д. 5355, 1881-1882: Л. 1). Dilekçeden anlaşıldığı kadarıyla Rusya’nın amacı gelen göçmenlerin tekrar Osmanlı topraklarına dönmesini önlemek ve topraklarında siyasi ve ekonomik istikrarı sağlamaktı. Aynı zamanda Kafkasya’da bulunan Rus idareciler Petersburg yönetiminden, Ermeni göçmenlere kendi vatandaşlarına uygulamış oldukları yasalara göre ayrıcalıklar tanınmasını istemekteydi. Ermenilere yapılacak mali yardımlar konusunda sonuç olarak 3 yıl vergiden muaf ve daha sonraki 3 yılda ise vergilerin yarısını ödeme kolaylığı sağlanması kararlaştırıldı. Ayrıca

Loris-Melikov Michael Tarielovich (1824-1888)⁵ tarafından verilen dilekçeye göre Ermeni göçmenlere 30 bin 125 ruble yardım yapılması istendi (РГИА, Ф. 565, О. 2, Д. 5355, 1881-1882: Ј. 3).

Ermeni göçünün bir kısmı, Erzurum, Van ve Diyarbakır vilayetlerinin geniş arazilerini mahveden 1879 kıtlığı sonucunda meydana geldi. Bazı Ermeniler sırf ekonomik nedenlerle göç etti. Örneğin Ruslar kereste ihracatını durdurarak Ermenilerin çalıştıkları sektörde durgunluk yarattığı için Erzurum'daki Ermeni işçiler Rusya'ya gitti (McCarthy, 2018: 136). Osmanlı topraklarından göç edenler arasında Yezidiler de bulunmaktaydı. Rusya Devlet Konseyi tarafından alınan karara göre; her Yezidi aileye konut yapımı ve tarımsal faaliyetlerde bulunması için 55 ruble verilecekti. Aynı zamanda yapılan mali yardımdan başka her Yezidi aileye 40 ruble daha verilmesi kararlaştırıldı (РГИА, Ф. 565, О. 2, Д. 5355, 1881-1882: Ј. 9).

Loris-Melikov, Ermeni ve Yezidi göçmenlere yapılan mali yardımları yetersiz bulmakla beraber Vologda vilayetinin topraksız köylülerine yapılan yardımdan daha fazla yardım yapılması gerektiğini bildirdi. Ona göre Osmanlı topraklarından gelen Ermeni ve Yezidi göçmenlerin nitelikleri, çiftçilikle uğraşacakların ekonomik ihtiyaçları ve hayatlarını kurtarmak için Rusya'ya geldikleri göz önüne alındığında ayrıcalıklı olmaları gerekmektedir. Bu açıdan yapılacak yardımlar 8 yıllık vergiden muafiyet şeklinde ya da daha önce Transkafkasya Bölgesi'ne yerleşen göçmenlere uygulanan politikalar şeklinde olması gerektiğini ifade etti. Dönemin Rus İçişleri Bakanı Prens Dondukov Korsakov, Loris-Melikov'un görüşlerinin uygun olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Devlet Konseyi, Osmanlı topraklarından gelen Ermeni ve Yezidi göçmenlerin 6 yıl vergiden muaf olmasını ve Zemstvo⁶

⁵ 1824'te Tiflis'te dünyaya gelen Loris-Melikov, askeri okulu bitirdikten sonra 1817-1864 yılları arasında Kafkas, 1853-1856 Kırım ve 1877-1878 Osmanlı Rus savaşlarına katıldı. 1878'de kont unvanına sahip olan Loris-Melikov özellikle Kafkasya'da güvenilmez olarak değerlendirilen ailelerin Osmanlı topraklarına göç etmesini düzenleyen kişi oldu. Ayrıca Kafkasya'da toplumsal ve mali konularda birçok reform gerçekleştiren Loris-Melikov Ermeni asıllı olduğu için de Ermenilerin Kafkasya'ya yerleştirilmesi ve mali konularda daha çok yardım edilmesi noktasında tavsiyelerde bulundu. 1879'da Rusya'da görülen Veba salgını için de görevlendirilen Loris Melikov özellikle Osmanlı Rus sınırlarında bulunan bölgelerin yönetim ve denetim işlerinde görevlendirildi. 1888'de Fransa'nın Nice şehrinde öldü. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Мамонов, А. В., "Граф М. Т. Лорис-Меликов: к характеристике взглядов и государственной деятельности", Отечественная история, № 5, Москва 2001, с. 32-50.

⁶ Kafkas savaşından sonra 1 Ocak 1864'te II. Aleksandra tarafından imzalanan yerel yönetim biçimine verilen isimdir. 1864-1918 yılları arasından üç defa reform yapılan bu sistemde zemstvo bölgelerinde yaşayanlara bazı sorumluluklar yüklenmekteydi.

görevlerinde ise 3 yıl imtiyaz sahibi olmaları konusunda karar aldı (РГИА, Ф. 565, О. 2, Д. 5355, 1881-1882: Л. 9-11). Böylece Loris-Melikov'un göçmenler için önerdiği ekonomik yardımlar kısmen de olsa gerçekleştirildi. Rusya'nın göçmenlere sağlamış olduğu ekonomik ayrıcalıklar daha sonraki süreçte Trabzon, Canik, Sinop ve Erzurum gibi şehirlerden birçok kişinin Rusya'ya göç etmesine neden oldu (BOA, BEO.,1334/100044., H-25-02-1317 (1899): 1).

Dış göçler Rusya ile sınırlı kalmadı ve Osmanlı'nın Balkanlardan çekilmesiyle bazı Gayrimüslim nüfus da Balkanlara göç etmeye başladı. Bu tür göçlerde ideolojik düşünceden daha çok ekonomik sebepler ön plandaydı. Öyle ki, ticaret maksadıyla 1884'te Bulgar ahalisinden olan Gayrimüslimler Balkanlara göç etti (BOA, DH. ŞFR., 124/116., R. 28-12-1300 (1884): 1)⁷. Dış devletlerin arazi verme gibi bazı vaatlerde bulunması da içerde bulunan Gayrimüslim unsurların göçlerini tetikleyen bir başka unsurdu. 1889'da Berane ahalisinden olan Hristiyan nüfus, Sırbistan'ın vaadine kapılarak göç etmek istedi. Ancak borçlu olan bu kişiler geçici olarak Berane'de alıkonulmakla beraber haklarında nasıl muamele edileceği sorulmaktaydı. (BOA, DH. ŞFR., 141/98., R.24-08-1305 (1889): 1)⁸. Bu sebepten dolayı dışarıya yapılan göçlerin ardı arkası kesilmeyerek Osmanlı topraklarında istihdam imkânına sahip olamayan birçok kişi dışarıya göç etmek zorunda kaldı.

Sırbistan'a 1888-1903 yılları arasında 9.800 kişi göç etmekle beraber ekonomik ve toplumsal sorunlarla başa çıkmakta zorlanan Sırbistan ve Osmanlı karşılıklı olarak göçmenleri iade kararı aldı (Çelik, 2011: 119). Bunun yanı sıra Manastır Bölgesi'ndeki Sırp

Ayrıntılı bilgi için bakınız; Абрамов, В. Ф., Демократическая практика российского земство, Полис. Политические исследования, № 3, Москва 1995, с. 145-150.

⁷ Belge transkripsiyonu;

Dâhiliye Nezareti Celilesi'ne

C. 27 Şubat 26 şimdiye kadar Şeyhacı vilayeti dâhilinde hiçbir mahalden Bulgaristan'a hicret vukuuna dair bir gûna malumat ve mesmû'at yoktur. Fakat vilayet Bulgar ahalisinden alelicmâl pasaport ahzıyla berây-ı ticaret Bulgaristan'a gidenler olduğundan Bulgaristan'daki cemiyetlerde görülenler mutlaka bu bekiyalar olmak lazım gelirse de ma safiye mülhakat-ı vilayetten istiknah mah olunduğundan alınacak malumat sahifede buda arz olunacağı maruzdur. Fi 28 Şubat 300. Ali Kemal.

⁸ Belge transkripsiyonu;

Dâhiliye Nezareti Celilesi'ne

Berane kazası Hristiyanlarından beş altı kişi zata medyun düşub arazilerinin de âdem-i kifayetinden bahisle bazıları alakaları olmayan çiftçi makulesinden olup Sırbistan'a gidenlere araz-i halliye verileceği şayiasına kapılarak Sırbistan'a hareket etmiş oldukları halde muvakkaten Berane'de alıkonuldukları beyanıyla haklarında ne muamele edilmesi buda arz geleceği İpek Mutasarrıflığından sual edilmekle bu baddaki emirleri istîzân olunur. Fi 24 Teşrin-i Evvel 305. Kosova Valisi Ahmed Eyüb.

yöneticiler Osmanlı topraklarına göç eden ahalinin tarlalarına el koydular ve geri dönen göçmenlere vergi yükümlülüğü getirdiler. Bu durumdan rahatsız olan kişiler kurtuluşu başka bölgelere göç etmekte buldu (McCarthy, 2018: 165). Osmanlı daha önce göç edenlere birçok masraf yaparak bu kişileri iskân ettirmesine karşın göçmenlerin tekrar dışarıya göç etmesi ekonomik olarak sıkıntı yaşanmasına neden olmaktaydı.

II. Abdülhamid döneminde Harput (Elazığ), Lübnan ve Suriye gibi bölgelerden Amerika'ya yoğun göçler yaşanmıştı. Ekonomik sebeplerden dolayı göç edenlerin %90-95'i Gayrimüslim geri kalanını ise Müslümanlar oluşturmuştu (Karpas, 2017: 19). Osmanlı bu tür göçlerden dolayı içeride bulunan sermayeyi kaybettiği gibi Gayrimüslim nüfusunu da kaybetmişti. Gayrimüslimler dışarıya göç etmek için birçok yöntem denemekle beraber dışarıya göç etmesi yasak olan ya da izin sürecini beklemek istemeyen kişiler Müslüman kıyafetiyle dışarıya göç etmeye çalışmıştı. Mesela 1899'da Müslüman ahalden bazılarının Müslüman kıyafetiyle Harputlu Ermenileri Amerika'ya firar ettirdikleri sırada Siverek'te yakalandıkları ve gerekli tedbirlerin alınması yoluna gidildiği yazışmalara yansımıştı (BOA, HR. SFR. 3. 484/30., M-29-04-1899: 2). Mürur ve pasaport tezkeresi olmadan Amerika'ya giden ve orada kazandıkları parayla Osmanlı topraklarında gayrimenkul almaya çalışan Ermenilere rastlanmıştı (Turna, 2013: 188). Buradan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı'nın hudut boylarında yaşayan ve insan kaçakçılığında gelir elde eden bir kısım Müslüman ahali belli bir ücret karşılığı illegal yollarla Gayrimüslimlere yardımcı olmuşlardı.

1890'lı yıllar Osmanlı Devleti'nin Ermeni isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldığı bir dönem olmuştu. İsyânların çoğu bir veya iki gün sürmekle beraber Zeytun ve Sason isyanları Osmanlı Devleti'ni daha çok meşgul etmişti (Gürün, 1985: 149). İsyân zamanlarında kırsal alanlardan şehir merkezine göç eden Ermeniler, isyanın şiddetini arttırmışlardı (Kantarıcı, 2002: 4). Yaşam koşullarındaki zorluklar ve isyanlardan kaynaklı olumsuzluklardan dolayı Osmanlı topraklarından dışarıya göç etmek isteyen Ermeniler mürur tezkeresi⁹ talebinde bulunmuşlardı. Ancak Ermenilerin mali yükümlülükleri (vergi vs.) olduğundan dolayı göç etme talepleri uygun görülmemişti. Bunun için İngilizler, karışıklıklardan dolayı ölen Ermeni ailelere ait olan varlıkların göç etmek isteyen Ermenilerin vergilerine karşılık

⁹ XIX. yüzyılda eşkâle dayalı iç pasaport sistemine verilen isimdir. 1908'den itibaren mürur uygulamalarına son verildi. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Nalan Turna, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkereleri, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2013, s. 14).

gösterilmesini, bu sayede 150'den fazla Ermeni'nin faydalanabileceği konusunda formül üretmişlerdi (BOA. A. MKT. MHM., 659/28., H. 21-12-1314 (1897): 1, 2). Aynı zamanda Ermenilere ait olan borçların göç etmek istedikleri tarihten 10 yıl evvel tezviç edenlerin münakehat ilmühaberlerinden, göç edebilen Ermenilerin mallarından veya Ermenilere ait olup muhtarların zimmetine geçen akçelerle ödenmesi şeklinde talepleri olmuştu. Aynı zamanda göç etmek isteyen Ermenilerden askerlik bedeli de istenmişti (BOA. DH. TMİK. M., 36/73., H. 26-02-1315 (1897): 1-3). Her halükarda göç etmek isteyen Ermeniler mali yükümlülüklerinden dolayı göç etme hususunda zorluklar yaşamışlardı.

Osmanlı Devleti, dışarıya göç vermek istemiyordu. Bunun sebebi sadece nüfusunu veya vergi gelirlerini kaybetmek değildi. Aynı zamanda göç eden yoksulların Osmanlı saygınlığına dışarıda zarar vermelerinden kaynaklıydı (Karpas, 2017: 375). Ermeniler ve Rumların çoğunlukta olduğu bu tür göçlerde, nispeten varlıklı olup Osmanlı otoritesinin güçlü ve ortamın güven verici olduğu bölgelerde yaşayanların göç etmesi daha zayıf bir ihtimaldi. Gayrimüslimlerin göçleri hakkında rapor yazan Avrupalı konsololar, milliyetçilik eksenli göç olgusundan nadiren söz ettiler. Onlara göre Gayrimüslimler, aşırı vergiden, toprak ağalarının arazilerine el koymasından ve soygunculuktan dolayı göç etmekteydi (McCarthy, 2018: 133).

Osmanlı Devleti'nin istihdam alanları oluşturmada sorun yaşaması dışarıya göç vermesine sebep olmuştu. Osmanlı'nın kıyı bölgelerinde yapılan sünger avcılığı bilinçsiz bir şekilde yapıldığı için süngercilik mesleği tükenme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti 1901'de önlem almak amacıyla sünger avcılığını yasaklamıştı. Osmanlı kıyılarında mesleklerini icra edemeyen kişiler çareyi dışarıya göç etmede bulmuştu (BOA, DH. MKT., 2555/100., H-02-08-1319 (1901): 1). Bunun yanı sıra 1909'da Konya'nın Akşehir kazası Tipi karyesinde iskân edilen Rusçuk göçmenlerine zirai faaliyetlerde bulunmak için uygun toprak verilmediğinden Adana'nın Hamidiye kazasına göç etmişlerdi. 11 haneden oluşan bu göçmenler ekonomik olarak zor durumda bulduklarını ve yardım edilmediği takdirde Bulgaristan'a göç edeceklerini bildirmişlerdi. Osmanlı bu kişilerin durumu hakkında soruşturma açmıştı. Göçmenlerin ne zaman Konya'ya göç ettiklerini ve gerçekten verimsiz toprağa iskân edilip edilmediklerini araştırmıştı. Yardım yapıp yapılmadığı konusuna da değinen Osmanlı, göçmenlerin durumunu yakından takip etmeye çalışmıştı (BOA, DH. MKT., 2718/12., H-2 -01-1327 (1909): 1, 2). Herhalde her yapılan

şikâyetin doğru olmama ihtimalini değerlendiren Osmanlı, zor durumda olan göçmenlere yardımcı olmaya çalışmıştı.

Sonuç

II. Abdülhamid dönemindeki göç hareketleri birçok sebepten dolayı meydana gelmekle beraber ekonomik sebepli göçler diğer sebeplere göre daha etkili oldu. Ekonomik sıkıntılardan göç edenler vergi uygulamalarından, verimsiz topraklardan ya da yetersiz mali yardımlardan şikâyet etmekteydi. Aynı zamanda başta Rusya olmak üzere dış devletlerin müdahalesi ve teşvikleri neticesinde farklı zaman ve mekânda daha yoğun ekonomik sebepli göçler yaşandı.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Osmanlı ekonomisi oldukça fazla etkilenmesinin yanı sıra yoksul göçmen gruplarının Osmanlı topraklarına göç etmeleri siyasal, sosyal ve ekonomik sorunları beraberinde getirdi. İlk etapta iskân ve iâşe noktasında Osmanlı hazinesine yük olan göçmenlerin niteliklerine göre iskân edilmeleri Osmanlı ekonomisi için oldukça önemliydi. Aksi takdirde yardıma muhtaç olan göçmenler Osmanlı hazinesine yük olmaya devam edeceklerdi. İstikrarlı bir ekonomi oluşturmak kitlesel göçlerden dolayı ilk dönemlerde pek mümkün olmadı. Ancak daha sonraki göçlerde planlı ve programlı hareket edildi. Ayrıca ilk dönemlerde bütçe açığı oldukça fazlaydı. Bütçe açığının kapanması için gelir ve gider dengesini sağlamaya çalışan Osmanlı, almış olduğu tedbirlerle başka nüfus hareketlerinin yaşanmasına neden oldu.

Dış devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslim nüfusla yakından ilgilenmesi elçilik raporlarında görülmekle beraber özellikle niteliklerine göre göç hareketlerini düzenlemeleri Osmanlı açısından hem nüfus hem de ekonomik açıdan kayıp demektir. Rusya'nın Ermeni ve Yezidi nüfus üzerinde uyguladığı politikalar siyasi ve ekonomik sorunları ortaya çıkarmakla beraber Harput, Lübnan ve Suriye gibi bölgelerde istihdam alanı oluşturamayan Osmanlı, nitelikli nüfusunu ve içerideki sermayesini kaybetti. Müslümanlardan daha çok Gayrimüslim nüfusun ekonomik sebepli göç ettiği bu dönemde Osmanlı hazinesi oldukça fazla zarar gördü.

İzinsiz yurt dışına gitmeye çalışanlardan veya başka bölgelere gidenlerden vergi tahsili yapılamaması Osmanlı için başka ekonomik sorunlar doğurdu. Aynı zamanda Osmanlı topraklarına göç edenlerin beklentileri karşılanmadığı için eski yerlerine göç etmeleri Osmanlı Devleti'ni hem içeride hem de dışarıda zor duruma soktu. Daha çok Kafkasya'dan gelen göçmenlerin memleketlerine geri dönüşleri yaşanmakla beraber bölgeyi iyi bilen Loris-Melikov ve Dundukov Korsakov gibi Rus yöneticiler yeniden yerleştirmelerde planlı bir

şekilde hareket ettiler. Özellikle Loris-Melikov'un göç konusunda önerilerde bulunurken Ermeni göçmenlere daha fazla mali yardımda bulunulması gerektiğini belirtmesi düşündürücüydü. Kendisinin Ermeni asıllı olmasından dolayı böyle önerilerde bulunmuş olabileceği ihtimal dâhilinde olmakla beraber İngilizlerin Ermeni yanlısı bir politikayla onları vergi yükümlülüklerinden kurtarma çabası dikkat çekmektedir.

Osmanlı'nın göçmenleri iskân ettirmesi noktasında meskûn olan ahaliye yönelik uyguladığı politikalar bir taraftan asayişin temin etmede önemli olmakla birlikte diğer taraftan mali sorunların çımasına neden oldu. Etnik ve dini sorunlarından kaynaklı göçlerin de görüldüğü bu dönemde Osmanlı ekonomik sebepli göçlerden oldukça fazla etkilendi. Ekonomik sebepleri bahane göstererek göç etme niyetinde olan veya bu durumu Osmanlı'ya karşı tehdit unsuru olarak kullanmaya çalışanlara karşı Osmanlı daha temkinli bir politika izleyerek ekonomide istikrarı sağlamaya çalıştı. Her halükarda II. Abdülhamid dönemi göçleri Osmanlı ekonomisini kısa vadede olumsuz etkilemesine karşın iskân edildikleri bölgelerde işlenmemiş toprakları tarıma açmaları ya da pazar alanı oluşturmaları uzun vadede olumlu sonuçlar doğurduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

- BOA. ŞD. 1378/9. 1, 2, 3, 4, H. 18-08-1296 (1879).
 BOA, DH. MKT. 1449/8. 1, H. 02-01-1305. (1887); BOA, DH. MKT. 1449/104. 1, H. 04-01-1305. (1887).
 BOA, Y.PRK. A. 5/1. 1, H. 11-10-1305 (1887).
 BOA, BEO.1334/100044.1, H-25-02-1317 (1899).
 BOA, DH. ŞFR.124/116.1. R. 28-12-1300. (1884).
 BOA, DH. MKT. 1434/6. 1, H. 02-11-1304. (1886).
 BOA, DH. ŞFR. 141/98.1, R.24-08-1305. (1889).
 BOA, A. MKT. MHM. 659/28. 1, 2, H. 21-12-1314 (1897).
 BOA, DH. TMİK. M. 36/73. 1-3, H. 26-02-1315 (1897).
 BOA, HR. SFR. 3/484. 30. 2, M. 29-04-1899.
 BOA, DH. MKT. 2555/100. 1, H. 02-08-1319 (1901).
 BOA, DH. MKT. 2718/12. 1, 2, H. 2 -01-1327 (1909).
 BOA, ŞD.2885/18. 2, 3, 4, 5. H. 19-01-1293 (1876).
 BOA, DH. MKT. 1663/92. 1, H. 08-02-1307. (1889).
 BOA, BEO, 315/23602. 1, H. 13-05-1311 (1893).

Rusya Devlet Tarih Arşivi (Российский государственный исторический архив)

РГИА, Ф. 565, О. 2, Д. 5355, Л. 1-13. Г. 1881-1882.

РГИА, Ф. 573, О. 12, Д. 13390, Л. 9. Г.1901.

Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (Архив Внешней Политики Российской Федерации)

АВПРИ, Ф. 180, ПОСОЛЬСТВО В КОНСТАНТИНОПОЛЬ, О. 517/2, Д. 5084, Л. 142-144, Г. 1891-1913.

Kitaplar

- Adıgüzel, Y. (2018). *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Dündar, F. (2008). *Modern Türkiye'nin Şifresi ittihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güran, T. (2017). *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürün, K. (1985). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kale, B. (2015). Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya (Der.). *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler* içinde (s. 155-169). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karpat, H. K. (2017). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (2012). *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*. Ortaç, A. (Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Lütfi E. A. (1874). *Tarih-i Lütfi*. C. II. İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Amire.
- McCarthy, J. (2018). *Ölüm ve Sürgün*. Sarıkaya, F. (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özbay, R. D. (1998). *Kafkasya Ülkeleri ve Kırım'ın Sosyo-Ekonomik-Siyasi Statüleri ve Kısa Tarihleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Ekonomik Araştırma Merkezi Yayınları.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Turna, N. (2013). *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkereleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Волкова Н. Г. (1974). *Этнический состав населения северного Кавказа в XVIII - начале XX века*, Москва: Издательство Наука.
- Yakut, Y. (2015). Kırım Tatarları ve Nogayların Osmanlı İmparatorluğu'na Göçleri (1783-1922). M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya (Der.). *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler* içinde (s. 155-169). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Makaleler

- Абрамов, В. Ф. (1995). Демократическая практика российского земство, *Полис. Политические исследования*, № 3, 145-150.
- Akyüz, J. (2008). Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri. *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (46), 37-56.
- Beydili, K. (1988). 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. *Belgeler*, XIII/17, 365, 434.
- Çelik, G. (1999). Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası. *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 6, 49-110.
- Çelik, G. (2011). Osmanlı Devleti'nin Balkan Devletleri İle İlişkilerinde Belirleyici Bir Unsur Olarak 1877-1914 Dönemi Nüfus Hareketleri. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 99-126.
- Kantarcı, Ş. (2002). Van'da Ermeni İsyanı. *ERAREN, Ermeni Araştırmaları*, 5, 1-15.
- Kılıç, D. (2003). Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusya'nın Rolü. *Ermeni Araştırmaları*, 3/11, 67-83.
- Kodaman, B. ve İpek, N. (2000). Balkanlar, Girit ve Kafkaslardan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1878-1912). *ERDEM insan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 12/35, 377-417.
- Кумыков, Т.Х. (2001). *Проблемы Кавказской войны и выселение черкесов в пределы Османской империи (20-70-е годы XIX века)*, Нальчик: Эльбрус.
- Küçük C. ve Ertüzün T. (1994). *Düyun-ı Umumiyye, TDV İslam Ansiklopedisi içinde*. (Cilt X, ss. 58-62). İstanbul.
- Мамонов А. В. (2001). Граф М. Т. Лорис-Меликов: к характеристике взглядов и государственной деятельности, *Отечественная история*, № 5, 32-50.
- Özcan, B. (2011). 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaletinden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini

Sağlama Faaliyetleri. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (46), 195-204.

Ekler

Osmanlı'dan Erivan bölgesine giden 446 Ermeni aileye mali yardım yapılması ile ilgili Rus Maliye Bakanlığının Yazısı.

1

30 МАЯ 1881 г.

МИНИСТЕРСТВО
ФИНАНСОВЪ.

ДЕПАРТАМЕНТЪ
ОКЛАДНЫХЪ СБОРОВЪ.

Отдѣленіе III
Столъ I

29 Мая 1881 г.
№ 2746.

1880 г.

Въ Департаментъ Государ-
ственного Казначейства.

Управляющій сѣнами Кав-
казскаго Комитета предпро-
диль на законоченіе Министер-
ства Финансовъ ходатайство
временно исправлявшаго долж-
ность Намѣстника Кавказска-
го, о представленіи поселе-
нныхъ въ Эриванской губерніи
446 семействъ, вышедшихъ
изъ Турціи во время мину-
щей войны, а именно, какія ст.
55, 56 и 59 М. III Уст. облачаютъ
въ казен. сел. представлены быв-
шихъ государственныхъ кре-
стьянъ при переселеніи
изъ одной губерніи въ другую,
2 Января 1881 г.

2

43

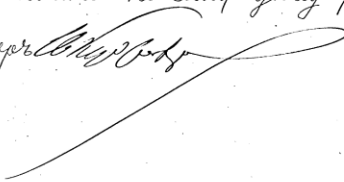
именно 8^{ми} летней, с начала настоящего года, льготы в податях, чекенихъ и натуральныхъ повинностяхъ.

По докладу о селъ в. Управляющему Министерствомъ Финансовъ, Его Превосходительство, не встречая препятствій къ предоставленію означенныхъ поселенцамъ льготъ въ платеніи податей и повинностей, изволивъ признать, однако, болѣе ответственными, въ виду отбитыя приведенныхъ въ отношеніи Генералъ-Адъютанта Князя Меликова статей закона, при опредѣленіи льготъ руководствоваться 5^{ми} примѣч. къ 476 ст. V т. Уст. о под. по пред. 1876 г., т. е. предоставить поселенцамъ 6^{ми} летнюю льготу отъ платенія податной и оборонной податей, съ тѣмъ, чтобы въ теченіи первыхъ 3^{ми} лѣтъ они были освобождены отъ всякихъ взносовъ по

2

Этихъ сборовъ, и по прошествіи всего срока, въ теченіи послѣдующихъ 3^х мѣсяцъ, уплачивали означенные сборы въ половинномъ размѣрѣ.

А какъ Генералъ-Адъютантъ Князь Шенниковъ ходатайствуетъ еще о выдачѣ переименованъ 30125 р. пособія, то Департаментъ Окладныхъ Сборовъ, уважившая объ изложенномъ, имѣетъ честь препроводить въ Департаментъ Государственнаго Казначейства отъ имени Кавказскаго Комитета за № 94, съ упомянутымъ въ ономъ приложеніемъ, для дальнѣйшаго по сему пути распоряженія.

Директоръ

Министръ Отдѣленія **Н. Соболевъ**

Русья'да bulunan Müslümanların Османлы топраklarına göç etmesi konusunda 26 Nisan 1899'da yapılan toplantı hakkında rapor.

К о п і я. 7

Ж У Р Н А Л Ъ

с о в ѣ щ а н і я , с о с т о я в ш а г о с я 29-го А п р ѣ л я 1899 года, по вопросу о дозволениі нашимъ мусульманамъ переселиться въ Турцію.

-*****-

ПРИСУТСТВОВАЛИ: Директоръ Департамента Духовныхъ Дѣлъ Иностранныхъ Исповѣданій Тайный Совѣтникъ М о с о л о в ъ ,
Директоръ Департамента Полици, Дѣйствительный Стат -
скій Совѣтникъ З в о л я н с к і й ,
Управляющій Земскимъ Отдѣломъ, Дѣйствительный Стат -
скій Совѣтникъ С а в и ч ъ ,
И.д. Директора Департамента Общихъ Дѣлъ, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Т р е п о в ъ ,
и Директоръ Канцеляріи Главнoначальствующаго гражданскою частью на Кавказѣ, Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ С а н д р ы г а й л о .

-*****-

По открытіи засѣданія Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Зволянскій заявилъ, что, согласно полученному имъ отъ Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ приказанію, въ настоящемъ Совѣщаніи долженъ быть подвергнутъ обсужденію вопросъ о томъ, при какихъ условіяхъ можетъ быть допущено переселеніе въ Турцію тѣхъ русскихъ мусульманъ, которые объ этомъ ходатайствуютъ и на принятіе коихъ туда послѣдуетъ согласіе со стороны Оттоманскаго Правительства. При этомъ Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Зволянскій ознакомилъ присутствовавшихъ съ нижеслѣдующими, имѣющимися въ дѣлахъ Департамента, свѣдѣніями о стремленіи мусульманъ переселиться въ Турцію.

Въ 1894 году были получены свѣдѣнія, что среди мусульманъ Уфимской, Самарской, Оренбургской, Казанской и другихъ губерній распространились ложные слухи о предстоящемъ, будто-бы, по распоряженію Правительства, обращеніи ихъ въ Православіе. Поводомъ къ сему послужило превратное толкованіе татарами послѣдовавшихъ со стороны Министерства Внутреннихъ Дѣлъ распоряженій относительно открытія магометанскихъ школъ [мектебе и медресе] съ разрѣшенія Дирекціи народныхъ училищъ, допущенія къ преподаванію въ сихъ школахъ только русскихъ подданныхъ, получившихъ образованіе въ Россіи, и наконецъ изыятія изъ употребленія въ школахъ рукописныхъ и иностраннаго изданія религиозныхъ магометанскихъ книгъ, съ замѣною таковыхъ исключительно печатными учебниками, одобренными цензурой. Муллы и муэдзины толковали означенныя распоряженія въ смыслѣ желанія Правительства крестить мусульманъ въ Православную вѣру и побуждали послѣднихъ къ распродажѣ имущества и переселенію въ Турцію, увѣряя, что туда послано, будто-бы, уже нѣсколько человекъ, для подысканія мѣстъ подъ поселеніе и для исходатайствованія разрѣшенія Султана на принятіе переселенцевъ въ его подданство.

По доведеніи о семъ 6-го Апрѣля 1894 года до В Н С О -

§

ЧАЙШАГО ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА свѣдѣнія, ЕГО ВЕЛИЧЕСТВУ благоугодно было начертать: "необходимо остановить и успокоить населеніе".

Во исполненіе таковой В Ы С О Ч А Й Ш Е Й воли Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ, циркуляромъ отъ 18-го Апрѣля 1894 года, было предложено Губернаторамъ и Начальникамъ Губернскихъ Жандармскихъ Управленій принять зависящія мѣры къ предупрежденію распространенія подобныхъ слуховъ среди мусульманскаго населенія; озаботиться, въ случаѣ появленія таковыхъ, успокоеніемъ населенія путемъ разъясненія лично и чрезъ подвѣдомственныхъ должностныхъ лицъ, что, на основаніи 44 и 45 ст. Основныхъ Государственныхъ законовъ [т. I, ч. I, изд. 1892 г.], магометанамъ, евреямъ и язычникамъ присволяется свобода вѣры и что посему не только о крещеніи мусульманъ въ православную вѣру, но и вообще о какомъ-либо стѣсненіи ихъ въ отправленіи вѣры со стороны правительства не послѣдовало и не можетъ быть сдѣлано никакого распоряженія; татарскія-же школы подчинены наблюденію учебнаго начальства, на общемъ основаніи, какъ и всѣ находящіяся въ Россіи училища, въ видахъ упорядоченія въ нихъ обученія татарской молодежи и всѣ мѣропріятія правительства въ этомъ

